

bo'lgan. Ilk o'rta asr Shimoliy Toxariston san'ati va hunarmandchiligi Jumalaktepa va Bolaliktepa qal'alaridan o'ymakor yog'och buyumlar bilan ham ifodalangan. Jumalaktepada bu mahsulotlar chuqur relyef texnikasida tayyorlangan. Bu yerda barglar yoki katta diskalar bilan tasvirlangan yog'och panellar devorlarni bezab turgani, inshoot

shiftlari ham katta, turfa jimjimador tasvirli doiralar bilan bezatilgan. Bu tadqiqotlarning izchil tahlillari asosida Toxaristonning ilk o'rta asrlar davri madaniy va savdo-iqtisodiy aloqalariga doir izlanishlarni amalga oshirish Vatan tarixining eng muhim davri to'g'risidagi ma'lumotlarni yanada boyitishda muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Пугаченкова Г.А. К изучению памятников северной Бактрии //ОНУ. 1968. № 8.
2. Пидаев Ш.Р. Поселения Кушанского времени северной Бактрии. Ташкент: Фан, 1978.
3. Альбаум Л.И. К вопросу об исторической топографии городища Старого Термеза//Творческое наследие народов Средней Азии в памятниках искусства, архитектуры и археологии. Тезисы докладов. Ташкент: Изд-во ФБ АН УзССР, 1985.
4. Ртвеладзе Э.В. К характеристике раннесредневековых памятников Чаганаиы//ИМКУ. Вып. 17. Ташкент: Фан, 1982.
5. Пугаченкова Г.А. Бактрийский жилой дом/К вопросу об архитектурной типологии//История и культура народов Средней Азии. М.: Наука, 1976.
6. Воронина В.Л. Древняя строительная техника Средней Азии//АН. Вып. 3. М.: Стройиздат, 1953.
7. Альбаум Л.И. Балалык-тепе//К истории материальной культуры и искусства правобережного Тохаристана. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1966.
8. Аннаев Т.Дж. Раннесредневековые поселения северного Тохаристана. – Ташкент, 1988.

ИБТИДОЙ ДАВР ТАРИХИ ҲАҚИДАГИ БИЛИМЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИГА ДОИР

Абдуқаюмов Асрор Раимович,

Термиз давлат университети Археология кафедраси мудири,
тарих фанлари номзоди, доцент

UDK: 94(575.1)

<https://orcid.org/0003-0015-2453-1134>

Аннотация: мақолада хорижда нашр этилган тарихий илмий адабиётларнинг чуқур таҳлили асосида илм-фанда инсониятнинг ибтидоий даври тарихи тўғрисидаги билимларнинг шаклланиши ва ривожланиши масалалари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Буюк географик кашфиётлар, тарихий таҳлил усуллари, ёввойилик, варварлик, фуқаролик жамияти, цивилизация.

Аннотация: в статье на основе

углубленного анализа историко-научной литературы, изданной за рубежом, исследуются вопросы формирования и развития знаний об истории первобытной эпохи человечества.

Ключевые слова: Великие географические открытия, методы исторического анализа, дикость, варварство, гражданское общество, цивилизация.

Resume: Based on an in-depth analysis of historical and scientific literature published

abroad, the article examines the formation and development of knowledge about the prehistory of mankind.

Key words: Great geographical discoveries, methods of historical analysis, savagery, barbarism, civil society, civilization.

Ибтидоий тарих одамзот ҳаётидаги энг узоқ давом этган тарихий давр ҳисобланади. Бу даврда одамзод дастлабки меҳнат куролларини яшашни ўзи учун кашф этди, илк хўжалик соҳалари – термачилик ва овчилик асосида кичик гуруҳларга бирлашиб кун кечирди. Ўз даври учун беқиёс кашфиётлар – оловнинг ўзлаштирилиши, найза ва ўқ-ёйнинг ясалиши, мавсумий (вақтинчалик) турар-жойлар барпо этишнинг йўлга қўйилиши одамзоднинг кейинги тараққиёти учун замин яратди. Ибтидоий одамларни ўраб турган атроф-муҳитнинг ўзига хослиги, биргаликда яшаш жараёнида дуч келинаётган офатлар, йўқотишлар ва яқин одамлардан жудо бўлиш каби табиий ҳодисалар ўша давр одамларининг маънавий-руҳий оламига жиддий таъсир кўрсатди. Бу эса ғайритабиий кучлар мавжудлигига ишониш, ҳатто шундай кучларга сиғиниш инъикоси сифатида илк эътиқод шакллари – анимизм, фетишизм, тотемизм ва сеҳргарликнинг пайдо бўлиши, диний маросим-ритуаллар тизимининг шаклланиши ҳамда диний тасаввурларнинг ривожланиб боришига туртки бўлди. Одамнинг ижодкорлик салоҳиятини акс эттирувчи қоятош суратлари ва най, табл (доира) каби ибтидоий чолғу асбобларининг ясалиши санъат ва маданият тараққиётига асос бўлди. Ишлаб чиқарувчи хўжалик соҳалари – деҳқончилик (зироатчилик) ва чорвачиликка ўтилиши тараққиётнинг кейинги босқичи – шаҳар маданияти ва давлатчилик жараёнига йўл очди. Айнан мана шу жиҳатларнинг ўзиёқ одамзодни табиатда бошқа жонзот ва ҳайвонлардан фарқли, ўзига хос хусусиятга эга эканлигини кўрсатади. Қолаверса, одамзод томонидан амалга оширилган кашфиёт ва ихтиролар меросийлик ҳамда ворисийлик

анъаналари асосида авлоддан-авлодга ўтиб, янада такомиллашиб бориши ҳам ушбу хусусиятнинг узвий ва ажралмас қисми ҳисобланади.

Инсониятга хос яна бир муҳим жиҳат - ўзликни англашга бўлган интилиш ибтидоий тарихни, айниқса, одамзоднинг келиб чиқиши, кундалик ва умумий турмуш-тарзининг ривожланиб бориши масалаларини изчил ўрганишни тақозо этади. Шу сабабли қадимги даврларданоқ одамзоднинг ибтидоий тарихига доир билимлар юзага келган ва мустаҳкамланиб борган. Шубҳасиз, бу борада бизгача сақланиб қолган айрим ёзма манба маълумотлари муҳим аҳамиятга эга. Шунинг қайд этиш керакки, одамзоднинг ибтидоий тарихига доир ёзма маълумотлар антик давр муаррихларининг асарларида учрайди. “Тарих отаси” Геродот ўзининг машҳур “Тарих” асарида мил.авв. I минг йилликда ҳозирги Туркия Республикасининг Анталия ва Мугла вилоятлари ҳудудида ҳали қариндош-уруғчилик муносабатлари шароитида яшаган, хусусий мулкчилик, маълум бир қонунлар асосидаги давлатчилик тизими мавжуд бўлмаган қадимги аҳоли – ликияликлар ҳаёти тўғрисида қизиқарли маълумотлар қолдирган. Жумладан, ликияликлар ўзаро ижтимоий муносабатларида она уруғи юқори мавқе эгаллаган, шунингдек, ликиялик хотин-қизлар умр йўлдошларини ўзлари танлаш имконига эга бўлган (1, 66-б), сарматларда эса аёллар жанговар тарбия топган ҳамда фақатгина ўз душманларидан бирини қатл этганидан сўнг турмушга чиқиши мумкин бўлган (2, 216-б). Ликияликлар каби қариндош-уруғчилик муносабатлари шароитида яшаган жамоалар турмуш тарзи, урф-одат ва анъаналари ҳақидаги тарихий маълумотларни Ксенофонт, Страбон, Юлий Цезар, Тацит асарларида ҳам учратиш мумкин. Бу маълумотлар муаллифларнинг ўзлари гувоҳ бўлган, ҳеч бўлмаганда турли сабаб билан шу юртларда бўлиб қайтган савдогар, сайёҳ ёки элчилардан эшитганлари асосида қайд этилган воқеликлар ҳисобланади. Антик

давр муаллифларининг ўзлари бу маълумотлар асосида грек ёки римликлар аждодларининг ибтидоий тарихини ёритиш учун асос сифатида фойдаланмаганлар. Юқорида тилга олинган асарларда эллин маданиятига мансуб бўлмаган ва грек ёки қадимги италян тилида сўзлашмаган кўплаб қабила ва жамоалар умумий “варварлар” номи билан тилга олинади. Ўрта асрларда Марказий Осиёнинг кенг даштларида тарқалган кўплаб туркий қавмларнинг жойлашуви, урф-одатлари, анъаналари, сўзлашув тили тўғрисидаги қимматли маълумотлар Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит-турк” асарида тилга олинган. Бу ва бошқа асарларда ҳам антик давр муаррихлари асарларида бўлгани каби туркий қабилаларнинг ибтидоий давр тарихига доир таҳлиллар кузатилмайди.

Ибтидоий давр тарихи ҳақидаги замонавий илмий билимларнинг ривожланиши Ғарбий Европада XIV-XV асрларда вужудга келган маърифатпарварлик (гуманизм) ҳаракатининг кенг ёйилиши билан чамбарчас боғлиқдир. Ушбу ҳаракатнинг кенг ёйилиши қитъа халқларининг хусусий мулкчилик ва давлатчилик шаклланишига бўлган даври тарихига доир муҳим изланишлар амалга оширилишига замин яратган эди. Бу борада илк ҳаваскор археологик қазилмалар давомида топилган тош қуроллар тўғрисидаги таҳлиллар муҳим аҳамиятга эга бўлди. Жумладан, XVI аср охирида Рим папаси ҳузуридаги антиквар буюмлар нозирлиги раҳбари лавозимда фаолият юритган Микеле Меркати биринчилардан бўлиб узоқ давр мобайнида тўпланган, шунингдек, қазилмалар давомида қўлга киритилган турли тош буюмлар (тош болталар, ўқ-ёй учлари ва ҳ.к.) аслида металл нималигидан беҳабар бўлган, энг қадимги даврда яшаб ўтган одамларнинг кундалик турмушида фойдаланган меҳнат қуроллари эканлигини қайд этди. Голландиялик Й.де Лайерт 1646 йилда, Англиялик Ж.Обри 1659 йилда эълон қилган асарларида ҳам

тошдан ясалган бу каби буюмлар кундалик турмушда фойдаланилган меҳнат қуроллари эканлигини таъкидлашган. 1685-1696 йилларда Нормандия(Франция)даги Кошерел худудида қазилмалар олиб борган Бернар де Монфокон қадимги қабрлардан топилган тош буюмларни таҳлил этиш асосида, қадимги одамлар улардан “тош болталар” сифатида фойдаланган, деган хулосага келди. Ушбу ёндашувлар асосида Ғарбий Европада антик давргача бўлган (ибтидоий) тарихий воқеалар тўғрисидаги илк тасаввурлар ва билимлар шаклланди (3, 12-21-б).

Ибтидоий давр тарихи тўғрисидаги билимлар XV-XVIII асрлардаги Буюк географик кашфиётлар ҳамда XVIII асрда Европа давлатларининг Америка, Африка, Осиё, Австралия қитъалари ва Океания ҳавзасидаги мустамлакачилик фаолиятлари билан боғлиқ равишда ривожланиб борди. Айнан шу ҳудудларда тараққиётнинг нисбатан қуйи босқичларида яшаётган жамоалар ва қабилалар вакиллариининг турмуш тарзи, анъаналари ва кадриятлари европаликларнинг ибтидоий тарих тўғрисидаги билимларини тубдан ўзгартириб юборди. Буюк географик кашфиётлар натижасида европаликлар томонидан “ўзлаштирилган” ҳудудларда тарихан яшаб келаётган маҳаллий аҳоли ҳақидаги этнографик кузатув ва тадқиқотлар бу йўналишдаги энг муҳим қадам бўлди. Ушбу этнографик кузатув ва тадқиқотлар ибтидоий давр тарихи юзасидан вужудга келган илмий ёндашув, концепция ва таълимотларга асос бўлди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, аввало табиий шарт-шароит ҳамда ижтимоий тараққиёт даражасига кўра, европаликлар томонидан кашф этилган ҳудудлар аҳолиси қисман кийим-кечак кийган, аксарият кўпчилиги эса деярли кийимсиз ҳолатда яшар эдилар. Шунингдек, улар сўзлашаётган турли тиллар ҳам европаликларга нотаниш бўлиб, диний маросимларда ҳам ўзига хослик сақланиб қолган эди. Энг муҳими,

маҳаллий жамоаларнинг кўпчилигида мулккий тенгсизлик, иқтисодий ҳаётида хусусий мулкчилик, давлатчилик ва давлат бошқаруви тузилмалари ҳам мавжуд эмас эди. Оқибатда Ғарбий Европага хос замонавий бошқарув, архитектура ва технологик ютуқлардан беҳабар бўлган бу каби жамоалар вакилларига “ёввойилар” тамғаси урилди. Аслида, маҳаллий жамоалар ижтимоий тараққиётнинг турли даражаларида яшаётган, аксарияти ҳаётида аста-секинлик билан хусусий мулкчилик ва бошқарувнинг янги қоидалари шаклланаётган, яъни, ибтидоий даврнинг сўнгги босқичида кун кечириётган эди. Шу билан бирга кашф этилган ҳудудлардаги айрим жамоалар ҳаётида одамхўрлик (каннибализм), жамоанинг баъзи хотин-қизларига нисбатан шафқатсизлик ва хўрликлар ҳамда Ғарбий Европада қонунчилик билан мустаҳкамлаб қўйилган ахлоқ қоидаларига зид (асосан никоҳ ва жинсий) муносабатларнинг мавжудлиги маҳаллий жамоаларнинг баъзиларини “ёввойилар”, бошқаларини эса “варварлар” деб аталашига сабаб бўлди. Ушбу атамалар кейинчалик илм-фанда ибтидоий давр ҳақидаги билимларни тизимлаштиришда муҳим ўрин эгаллади.

Европаликлар томонидан кашф этилган ҳудудлардаги маҳаллий аҳолининг турмуш-тарзи, анъаналари ва маросимларини ўрганиш борасидаги илк этнографик кузатувлар ҳамда тадқиқотлар француз миссионер Жозеф-Франсуа Лафито томонидан амалга оширилди. Ж.Ф. Лафито Франция маъмурияти томонидан Шимолий Американинг Канавага (Со-Сен-Луи, ҳозирги Канада) ҳудудидаги йирик ирокез қабилаларини ўрганишга юборилган миссияда иштирок этган. Миссиянинг 1712-1717 йиллардаги фаолияти давомида Ж.Ф.Лафито ирокезларнинг тилини ўрганади, оила-никоҳ муносабатлари, уруғчилик тизими, сиёсий тузилмаси ҳамда кундалик турмуш-тарзида катта ўрин тутган катта (узун) уй ҳақидаги тўлақонли маълумотлар тўплашга муваффақ бўлади. Ж.Ф. Лафито 1724 йилда ушбу маълумотлари асосида

махсус асар нашр эттирди. Ушбу асарида Ж.Ф.Лафито ўз этнографик кузатувлари натижаларини илк бор Европа халқларининг қадимий ўтмиши билан тарихий-қиёсий солиштириш усули ёрдамида таҳлил қилишга ҳаракат қилди. Ўз таҳлиллари натижасида этнограф Янги дунё аҳолиси(илм-фанда Америка қитъасининг барча маҳаллий жамоа ва қабилалари ҳинду номи билан тилга олинади)нинг ижтимоий муносабатлари, урф-одатлари, анъаналари ва маросимлари Европа халқларининг ибтидоий давр тарихи билан умумий хусусиятга эга эканлигини таъкидлади (4, -р.76). Шу билан бирга Ж.Лафито хиндуларнинг турмуш тарзи ва Европа халқлари, жумладан, грекларнинг ибтидоий давр тарихидаги бу умумийлик ва ўхшашликни уларнинг бир аجدоддан келиб чиққанлиги билан боғлиқ, деган хулосага келади. 1772-1775 йилларда Ж.Кук бошчилигидаги дунё бўйлаб саёҳат давомида Австралия ва Океания ҳавзасидаги географик кашфиётларда бевосита иштирок этган Георг Форстер аборигенлар турмуши ҳақида тўхталар экан, Таити ороли қабилаларидаги бошқарув жараёнлари Грециянинг Гомер даври (мил.авв. IX аср) қаҳрамонлари (масалан, Геракл) даври бошқаруви билан айнан ўхшашлигини таъкидлайди. Г.Форстер турли халқлар тарихининг маълум бир давридаги бу ўхшашлик хусусиятларини таҳлил қилар экан, Ж.Ф.Лафитодан фарқли ўларок, одамзод вакиллари дунёнинг қайси бурчагида ва бир-биридан алоҳида яшашидан қатъий назар, уларнинг ижтимоий муносабатлари ва турмуш тарзи умумий қонуниятлар асосида ривожланиб борган, деган хулосага келади (5, -р.567). Шу тариқа тарихий-қиёсий таҳлил усулининг ривожланиб бориши билан XVIII асрнинг охирига келиб илм-фанда одамзод тарихининг ёзма манбалар мавжуд бўлмаган илк даври, яъни ибтидоий тарих тўғрисидаги билимлар қарор топди.

Буюк географик кашфиётлар туфайли тарихий жараёнларни ўрганишда бир

қатор янги усулларнинг қўлланилиши Ғарбий Европада ибтидоий тарих тўғрисидаги билимларнинг янада ривожланишига асос бўлди. Тарихий изланишлар олиб боришдаги туб ўзгаришлар инсониятнинг ижтимоий ҳаёти одамзод насли географик жиҳатдан қайси ҳудудда турмуш кечиришидан қатъий назар тарихнинг умумий қонуниятлари асосида ривожланиши, яъни, “универсал тарих” тўғрисидаги ёндашувларнинг вужудга келишига туртки берди. Жумладан, 1767 йилда Шотландиялик жамиятшунос Адам Фергюссон ўзининг “Фуқаролик жамияти тарихидан очерк” номли китобида биринчилардан бўлиб инсоният тарихининг умумий қонуниятлар асосида юз берадиган жараён, воқеа ва ҳодисалардан иборат эканлигини таъкидлаб, одамзод ўз тараққиётида умумий қонуниятлар асосида кетма-кет келувчи ёввойилик, варварлик ва фуқаролик жамияти босқичларини босиб ўтган, деган хулосага келди. Шунингдек, А.Фергюссон одамзоднинг ўзлаштирувчи хўжалик(овчилик ва термачилик)дан чорвачилик ва деҳқончиликка ўтиши ҳамда хусусий мулкчилик шаклланишини ёввойиликдан варварликка, ўз навбатида хусусий мулкчиликнинг узил-кесил қарор топиши ва шу асосда вужудга келган давлат идоралари томонидан қонуний жиҳатдан қатъий муҳофаза қилиниши варварликнинг фуқаролик жамиятига

айланганлигини белгиловчи омил бўлганлигини қайд этди (6, -р.69). А.Фергюссон томонидан одамзод тарихининг илк бор умумий қонуниятлар асосида даврлаштирилиши илм-фанда универсал тарих, шу билан бирга ибтидоий давр тарихи тўғрисидаги билимларнинг янада ривожланишига туртки берди. Жумладан, 1777 йилда Г.Форстер денгизчи Ж.Кук бошчилигидаги 2-экспедиция юзасидан тайёрлаган расмий ҳисоботида ўзининг дунё айлана саёҳат давомида Океания хавзаси оролларидаги жамоалар турмушида мавжуд бўлган турфа ижтимоий муносабатлар, сиёсий тузилмаларни таҳлил қилар экан, одамзод тарихи ёввойилик (болалик), варварлик (ўсмирлик) ва маданийлик (навқирон, балоғатга етган) каби босқичлардан иборат, деган хулосага келади.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, илк бор инглиз тилида қўлланган “фуқаролик жамияти” тушунчаси латин тилидаги “civis (фуқаро)”, “civilis (фуқаролик)”, “civitas (шаҳар)” каби сўзлардан олинганлиги сабабли А.Фергюссон томонидан таснифланган, инсониятнинг ёввойилик ва варварликдан кейин шаклланган фуқаролик жамияти босқичи аста-секинлик билан дастлаб Ғарбий Европа, кейинчалик дунё илм-фанида цивилизация номи билан кенг ўрин олди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Геродот. История в девяти книгах. Пер. и прим. Г.А. Стратанского. – Ленинград: Наука, 1972. Книга первая: Клио.
2. Геродот. История в девяти книгах... Книга четвёртая: Мельпомена.
3. Abduqayumov A.R. Arxeologiya: tosh davri. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Fan va ta'lim, 2023.
4. Joseph François Lafitau. Moeurs Sauvages Américains comparées aux mœurs des premiers temps. 2 v., Paris, 1724.
5. Georg Forster, A Voyage Round the World in His Britannic Majesty's Sloop, Resolution, Commanded by Capt. James Cook, During the Years 1772, 3, 4, and 5. White, London, 1777.
6. Adam Ferguson, An Essay on the History of Civil Society. 5th ed. London: T. Cadell, 1782.